

نمودپذیری ارزش‌های معنوی در معماری اسلامی با محوریت فضای سکونت

محمد شریفانی*، محمد معرفت**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۶

نوع مقاله: پژوهشی - ۱-۲۰

چکیده

معماری و شهر هر جامعه مشتمل بر مجموعه عناصر و فعالیت‌هایی است که بر اساس مفاهیم و ارزش‌های مورد باور آن جامعه به گونه‌ای ایجاد می‌شوند که بتوانند جامعه را در راه وصول به آرمان‌های حیاتش یاری رسانند. از آن جایی که در سبک و شیوه زندگی اسلامی، معماری نقش جدی و حیاتی و اثربخش ایفا می‌کند، هدف این مقاله استخراج و کاربست مفاهیم معنوی از منابع اسلامی بوده که قابلیت استفاده در جهت طراحی معماری داشته و موجبات تعالی آن و ترویج سبک و شیوه زندگی در پرتو تعلیمات اسلامی را فراهم می‌نماید. چپستی و چگونگی نمود و تجلی این ارزش‌ها و مفاهیمی مانند «ذکر خدا»، «وحدت و لاشریک دانستن خداوند»، «خشیت و تواضع»، «پرهیز از اسراف و تجمل‌گرایی»، «تعقل و تفکر»، «حجاب و محرمیت»، «حُجُب و حیا» و «فضایل اخلاقی» همچون دوری از تمایلات نفسانی، حفظ و تجلی شعائر اسلامی و ترویج کفر، در معماری ایرانی اسلامی با روش توصیفی و تحلیلی و به کمک اسناد نوشتاری و در نمونه فضاهای مسکونی مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که بهره‌مندی از ویژگی‌های معنایی و بررسی ظرفیت‌های تفکر اسلامی و کاربست آنها در طراحی معماری، همچون اذکار الهی کتیبه‌های ورودی مساجد و منازل، نقش محوریت مسجد در شهرسازی اسلامی، کوتاهی ارتفاع ورودی‌ها و پایین آوردن سقف داخلی بنا که نمود حس‌کنش بوده، می‌تواند معمار را در رسیدن به طراحی مطلوب و متعالی به‌رهمند گرداند و در نتیجه بستر مناسبی را برای ادراک مخاطب و تبلیغ و ترویج اندیشه معنوی از طریق معماری مهیا سازد.

واژه‌های کلیدی: ارزش معنوی، معماری، معماری اسلامی، منابع اسلامی، فضای سکونت

مقدمه

از نظر تاریخی، معماری اولین هنری به شمار می‌آید که توانست خود را با مفاهیم اسلامی سازگار نموده، و از طرف مسلمانان مورد استقبال قرار گیرد. اقبال مسلمانان به این هنر موجب گردید تا سال‌ها به عنوان تنها هنر اسلامی به درج مفاهیم دینی و مذهبی پردازد (مهدوی‌نژاد، ۱۳۸۳: ۵۸). بعد از ظهور اسلام معماران مسلمان سعی کردند هنری را ارائه دهند که از باورهای آنان شکل می‌گرفت؛ از این‌رو در آثار خود از ظرفیت‌های معنوی موجود در منابع اسلامی بهره‌گرفتند. بهره‌گیری از قابلیت‌های معنایی در معماری انتقال مفهوم و بیان را به دنبال دارد. اندیشه دینی معمار در قالب صورت مادی به منصف ظهور گذاشته می‌شود (کاظمی، ۱۳۹۰: ۴۲). معماران مسلمان با استفاده از این ظرفیت‌ها که دربرگیرنده پیام‌های الهی بود تلاش کردند تا از آثارشان به عنوان واسطه‌ای برای تعالی روحی و سیر معنوی به سوی ملکوت الهی بهره‌گیرند. نمودهای آن را می‌توان در مساجد، مدارس، آرامگاه‌ها، حمام‌ها، دژها و بازارها مشاهده کرد. بروز تفکرات و باورها و ارزش‌های اسلامی در خشت‌خشت و گوشه‌گوشه این معماری، بخشی دیگر از تجلی ذات حق تعالی در زندگی انسان مسلمان به‌شمار می‌رود. مفاهیم بنیادی و مبانی نظری معماری برخاسته از قرآن و تجلی فرهنگ قرآنی در تاریخ معماری اسلامی نمودی از درک و فهم معماران مسلمان از تعامل معماری و فرهنگ بوده است.

این مقاله، در پی پاسخ به این سؤال می‌باشد که نقش ارزش‌های معنوی در معماری اسلامی چیست و چگونه می‌تواند در معماری و شهرسازی متجلی شوند؟ از این‌رو به بررسی ظرفیت‌های معماری در پرتو تفکر اسلامی پرداخته شده است. هدف از این

تحقیق، استخراج و بیان ظرفیت‌های معنوی موجود در منابع دینی و تحقق و تجلی آنها در معماری و شهرسازی اسلامی است و از آن‌جا که شهرسازی اسلامی از ملزومات ایجاد زندگی اسلامی است (کاشفی، ۱۳۸۹: ۱۷۶)، یافته‌های این مقاله، در جهت بهبود معماری فضای سکونت مورد استفاده قرار خواهد گرفت.

پیشینه تحقیق

با بررسی سوابق پژوهش حس معنویت در معماری اسلامی روشن می‌شود اندیشمندانی همچون نصر و بورکهارت به بیان مفاهیم و ریشه‌های پنهان احساسات روحانی و معنوی در کالبد معماری بازخوانی رمزپردازی و حکمت متعالیه نهفته در معماری اسلامی ایرانی به صورت کیفی پرداخته‌اند (نقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۴۳۳).

قرآن مجید، منبع درک معمار مسلمان از پدیده‌های معماری است. نصر و همکاران با تأکید بر جایگاه مؤلفه‌های طبیعی در حیات قرآنی، نشان داده‌اند که تعالیم اسلامی، انسان را به عنوان جانشین خداوند تبارک و تعالی در زمین معرفی می‌نماید؛ بنابراین، انسان خلیفه‌الله باید در پی تجلی دادن کیفیاتی باشد که به ایجاد محیط مناسبی برای زندگی انسان و توسعه زمین انجامد. انسان در برخورد با پدیده‌ها و همین‌طور اعمال خویش باید اصولی را مرعی دارد که اهم آنها از طبیعت نیز، به عنوان خلق الهی، قابل استنباط و استنتاج هستند و از جمله مهم‌ترین آن‌ها، رعایت عدل است. برای شناخت مبانی تفکری که حفاظت از طبیعت و عناصر طبیعی را در جامعه‌ای به عنوان یک فرهنگ و باوری قوی ایجاد می‌کند، توجه به منابع و مأخذ اصلی آن تفکر ضرورت دارد. در مواجهه و تماس با طبیعت و عناصر طبیعی، یکی از مهم‌ترین منابع فرهنگ ایرانی

و مدیریت شهری نشان‌دهنده آن است که تبیین رابطه اصول نظری و مشخصات کالبدی از پیش‌نیازهای تحقق و اجرایی شدن یک سبک و گرایش معماری است؛ ازین‌رو با توجه به این‌که نصوص دینی به عنوان مبنای درک معماری اسلامی بوده مفهوم نور و تحلیل اصول کیفی در تعدادی از آیات قرآنی توسط بهرامی‌پناه و آنوشاکیا مورد بررسی قرار گرفته است (بهرامی‌پناه و کیا، ۱۳۹۹: ۲۷۸-۲۹۳). بهترین نمونه تجلی مفاهیم در کالبد معماری را می‌توان در جوهره وجودی مساجد ایرانی اسلامی یافت. ویژگی هنر قدسی در معماری به گونه‌ای بوده که بیان معانی را از طریق هنر انتزاعی (فرم و تزئینات و...) ممکن می‌سازد و این امر انسان را از مرحله نفس (خودآگاهی فردی) به مرحله شهودی بی‌زمان و بی‌مکان هدایت می‌کند (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۸: ۸۱).

همچنین نتایج حاصل از پژوهش مهدی‌نژاد و همکاران نشان داد که مؤلفه‌های فرم، تزئینات و تناسبات بر ایجاد حس معنوی تأثیرگذار هستند؛ ولی مؤلفه مصالح به تنهایی بدون در نظر گرفتن هندسه و تزئینات، تأثیر قابل توجهی بر حس معنوی ندارد (همان).

روش تحقیق

در این مقاله با استفاده از روش اکتشافی و رویکرد توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از ابزار کتابخانه‌ای ارزش‌های معنوی اثرگذار در طراحی معماری و شهر اسلامی در جامعه فضاهای سکونت در ایران، استخراج و تجلی آنها به روش میدانی مورد بررسی و تحلیل واقع شده است.

مبانی نظری معماری اسلامی

معماری اسلامی، برگرفته از زبان قرآن است و عمق و غنای تمدن اسلام را با

قرآن کریم است که تعالیم آن جهت‌دهنده و کمال‌بخش فرهنگ ایرانی بوده است. آیات قرآن و احادیث و تعالیم پر حکمت اسلامی همواره طبیعت و عناصر آن را مهم و قابل توجه دانسته است (بهرامی‌پناه و کیا، ۱۳۹۹: ۲۸۸). مهدوی‌نژاد، در مقاله حکمت معماری اسلامی، به جست‌وجو در ژرف ساخت‌های معنوی معماری اسلامی ایران اشاره می‌کند که آموزه‌های معنوی و باورهای فرهنگی، زیر بنای برپایی یک معماری ارزشمند و پویا است؛ از این‌رو بازشناسی دستاوردهای معماری بدون آگاهی از مبانی اندیشه‌ای و زیرساخت‌های اجتماعی امکان‌پذیر نمی‌باشد. همچنین در بازشناسی هر اثر معماری باید توجه داشت که از یک سو مفاهیم معنوی حاکم بر جریان طراحی، سازنده ویژگی‌های کالبدی بنای نهایی است و از سوی دیگر هر فضای ساخته به صورت جامع معرف نوع شناخت و پیش‌فرض‌های طراحی است؛ بنابراین، مبانی فرهنگی بستر شکل‌گیری بنا، خصال معنوی سازنده و فضای ساخته، عناصر اصلی شکل‌یابی مفاهیم معنوی در کالبد مادی بناهای معماری است (مهدوی‌نژاد، ۱۳۸۳: ۵۷-۶۶).

در مقاله شاکری و همکاران تجلی ذکر در فضای معماری اسلامی-ایرانی از طریق بشارت و انذار نشان داد که آثار بزرگ معماری اسلامی و ایرانی را می‌توان «ذکر» دانست؛ ذکر خدای بزرگ در قالب معماری مساجد اسلامی و ایرانی. رابطه معماری و شهرسازی ایرانی-اسلامی با مبنای نظری، اصول فقهی اسلام و آیات کتاب آسمانی و کلام وحی، گنجینه‌ای ارزشمند در هدایت و توسعه معماری و شهرسازی معاصر ایران خواهد بود (شاکری و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۱-۷۹).
مروری بر تجربه‌های عملی و پایه‌های نظری آنها در حوزه‌های معماری و شهرسازی

بهره‌گیری از روح معنویت نشان می‌دهد (بمانیان و سیلویا، ۱۳۹۱: ۲۱). رمز‌پردازی در هنر اسلامی همان معنویت است که خلوص و حقیقت‌عرفانی‌ای در آن خلاصه می‌شود که به شهود و بروز رسیده است. معماری اسلامی در نتیجه قداست، تعالی و عروج ناشی از طی طریق به سوی جهان معنا و عالم کبیر نمود یافته است (بمانیان، ۱۳۸۶: ۳۷). معماری اسلامی در مقام توصیف به بازه گسترده‌ای از آثار معماری اطلاق می‌گردد که در طول سال‌های متوالی رونق اسلام در سرزمین‌های اسلامی شکل گرفته است؛ در واقع، معماری اسلامی برآیند همه‌جانبه معماران کشورهای اسلامی است و از لحاظ موقعیت قرارگیری این بناها در بازه گسترده‌ای در کشورهای اسلامی است که علی‌رغم تمایزات اقلیمی و فرهنگی از هماهنگی‌های معنوی فراوانی برخوردارند (مهدوی‌نژاد، ۱۳۸۳: ۶۰).

معماری اسلامی نزد بسیاری از معماران و نیز محققان به معنای معماری بومی مناطق مسلمان‌نشین قبل از انقلاب صنعتی یا به عبارتی همان معماری سنتی آن منطقه است. بسیاری از معماران امروز بی‌آنکه اعتقادی به مبانی معماری اسلامی داشته باشند، به طراحی آثاری مشغولند که با تعریف ذهنی جامعه معماری از معماری اسلامی منطبق است. در این تعریف ذهنی معماری اسلامی برای دوران حاضر مجموعه‌ای از نماد و نشانه‌ها در نظر گرفته می‌شود که برای این معماری معاصر هویت‌ساز تلقی می‌شود. به تعبیر دیگر، نتیجه طراحی یک معمار مسلمان لزوماً معماری اسلامی نخواهد بود (ناری قمی، ۱۳۹۶: ۱۹).

در نهایت می‌توان گفت از منظر علم دینی، معماری اسلامی معماری‌ای است

که ارزش‌ها و ظرفیت‌های اسلامی بر آن تأثیر گذاشته باشد. این ارزش‌ها باید از منابع اسلامی و با روش‌های معتبر استخراج گردند؛ البته در این نوع معماری باید نحوه تجلی ارزش‌ها مشخص شود (مهوش، ارغیانی، ۱۳۹۹: ۱۱).

حس معنوی

معنویت برای انسان قدمتی به درازای تاریخ آفرینش او دارد؛ زیرا خداوند از همان آغاز خلقت بشر، او را مرکب از دو جنبه مادی و معنوی آفرید و اصالت را به جنبه روحانی و معنوی داد (نراقی، ۱۳۸۶: ۱۲۲). معنویت، نیرویی روح بخش و انگیزاننده زندگی است. انرژی‌ای که الهام‌بخش فرد به سمت و سوی فرجامی معین یا هدفی به سوی ورای فردیت است (خانباشی و ابطحی، ۱۳۸۸: ۱۴۰). معنویت در اشکال بی‌شماری پدیدار می‌شود؛ اما در این اشکال ظاهری، دل‌بستگی مشترکی به امر قدسی وجود دارد. معنویت در جان آدمی ریشه دارد و به واسطه تجربه امر قدسی پرورش می‌یابد و با احساس تأثیر عمیق، ابتهاج و خشیت قوت می‌یابد (مزیدی و حیدری، ۱۳۹۳: ۴۷).

ارتباط کالبد و حس معنوی در معماری

معماری از دیرباز بستر تبلور اندیشه‌های متعالی انسان و خواستگاه تحقق کمالات آدمیان بوده است (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۸: ۸۲). از منظر جهان‌بینی قدسی در هر چیزی معنایی نهان و مستتر است و مکمل هر صورت خارجی، واقعیت است که ذات نهانی و درونی آن را شکل می‌دهد و جنبه‌ای کیفی است. معمار مسلمان همواره می‌کوشد در قالب فرمی متعادل،

یاد خدا را سرمایه هر مؤمنی می‌داند. معماری بازتاب اندیشه، جهان‌بینی و به طور کلی بینش آدمی است و مضامین ملهم از بینش او را منعکس می‌سازد. اگر ذکر انسان متذکر به نام خداوند و پیامبرانش باشد، بیان معماری او نیز می‌تواند خود وسیله و ابزاری برای ذکر باشد و انسان غفلت زده را متوجه مفاهیم معنوی سازد.

در رابطه با بررسی نقش خدا محوری در معماری، معماران مسلمان سعی نموده‌اند تا با بهره‌گیری از شعار اصلی توحید (لا اله الا اله) همه محورهای اجزای بنا را متوجه محور اصلی و توجه به او نمایند و غیر از او را به ورطه فراموشی بسپارند. به منظور تجسم بخشیدن به این امر واجب، معماران مسلمان با ایجاد مرکزیت در بنا و پیوند بین فضاهای بیرونی و درونی به شکل فضایی دعوت‌کننده و با استفاده از کتیبه‌ها و نوشته‌های متضمن آیات الهی تلاش نموده‌اند تا از آثارشان به عنوان واسطه‌ای برای تعالی روحی و سیر معنوی به سوی ملکوت اعلای خداوندی بهره‌گیرند (بمانیان، ۱۳۸۶: ۴۳).

نمود و ظهور این ظرفیت معنوی، استفاده از اذکار الهی در کتیبه‌ها خصوصاً در ورودی مساجد و منازل است. کتیبه‌ها، افزون بر این که از آرایه‌های تزئینی به شمار می‌روند و با خطوط و نقش‌ونگارهای زیبا، چشم‌نواز هستند و تحسین همگان را بر می‌انگیزند، باعث تعالی فضا می‌شوند؛ زیرا یادآور حضور خداوند در همه جا هستند. گاهی فرم و صورت، گاهی محتوا و مضمون و گاهی جایگاه و محل نصب کتیبه‌ها در بردارنده پیام‌های مهمی است و به تبلیغ و ترویج باورهای مذهبی کمک می‌کند.

در عین تنوع و پویایی، دورنمایی از مبانی فکری و اعتقادی را به تصویر کشانده و بستر ادراک و تأویل مفاهیم معنوی در ساختاری فیزیکی، اجتماعی و فرهنگی فراهم و از این ره انسان سرگشته را به سر منزل مقصود برساند.

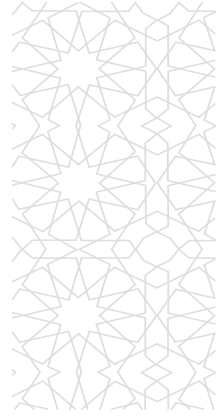
فرآیند طراحی معماری، تنها زمانی می‌تواند در عین روزآمدی همزمان از ریشه قرآنی نیز سیراب شود که بتواند میان ذهنیت و عینیت تعادل برقرار نماید. نگاهی به نمونه‌های موفق همه نشان از ضرورت تعامل «نور معنوی» و «نور فیزیکی» دارند (مجیدی و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۸۵). نگاه معمار مسلمان در ایجاد و برپایی اثر معنوی، بر نظام اعتقادی او نهادینه شده است. به گونه‌ای که با کشف حقایق هستی در پی نمود و بیان معرفت خویش از طریق افعال و رفتار است تا مسیر دستیابی به مبدأ هستی را هموارتر کند.

یافته‌ها و بحث ظرفیت‌های معنوی موجود در منابع اسلامی

در طول تاریخ، معماری اسلامی از لحاظ ساختار و زیبایی تنوع چشمگیری را به نمایش گذاشته و خود را از معماری سایر ادیان متمایز ساخته است؛ چراکه بر پایه ظرفیت‌های منحصر به فردی ایجاد شده است. مهم‌ترین ظرفیت‌های معنوی که از منابع اسلامی استخراج و در معماری اسلامی بکار برده شده عبارتند از:

ذکر و یاد خدا

امیر مؤمنان علی (ع) در روایت «ذکرُ اللهِ رَأْسُ مَالِ كُلِّ مُؤْمِنٍ» (آمدی، ۱۴۱۰: ۳۷۰)

جدول شماره ۱: نمود پذیرش ارزش‌های معنوی موجود در منابع اسلامی

مصدق	راهکار معماری اسلامی	ارزش معنوی
<p>خانه‌های عباسی‌ها، خانه امام جمعه تهران</p> 	استفاده از اذکار و ادعیه الهی در کتیبه‌های ورودی	ذکر و یاد خدا
	جهت‌گیری به سمت قبله	
	محوریت شهر و محله بر مبنای مسجد	
	ورود نور از مرتبه‌ای بالاتر از چشم‌انداز انسان (هورنو، جامخانه) و ایجاد آرامش و سکون که زمینه‌ساز یاد خداوند است.	

توحید مبنای تولیدات اسلامی قرار گرفته است (ایمان‌طلب و گرامی، ۱۳۹۱: ۷۸). اصل توحید هنگامی که به زبان معماری و شهرسازی ترجمه می‌شود می‌تواند در ساختار معماری، توحید در اجزای معماری، توحید در عملکردهای فضایی جلوه‌گر شود (شهیدی و فرج‌نیا، ۱۳۹۱: ۹۸). همان‌گونه که وجه تمایز دین مبین اسلام با سایر ادیان در توحید می‌باشد؛ این وجه تمایز در میان متفکران مسلمان و غربی در بنا و کالبد شهری هم معنای مشهودی پیدا می‌کند؛ زیرا در جوامع مدرن در بنای شهر تمرکز بر امور مادی و جنبه نفسانی و نه ابعاد معنوی و روحی انسان می‌باشد (نقی‌زاده، ۱۳۸۵: ۴۳۳)؛ در حالی که متفکران و معماران اسلامی در تلاشند که ضمن بنای شهر، رشد و تعالی را در بنا و معماری شهر لحاظ نمایند. از توصیه‌های امام علی (ع) در ساخت شهر این بود که ساخت شهر را از قلب آن، یعنی مسجد، شروع کنند و سپس به صورت دایره‌وار شهر را وسعت بخشند (بلخاری،

توحید

بنیادی‌ترین اصل اعتقادی در اسلام، «توحید» است. توحید، به معنای یکتا و بی‌مانند دانستن خداوند، و همچنین لاشریک بودن او در خلق جهان است. توحید در قرآن کریم و روایات معصومان (ع)، مورد توجه قرار گرفته و سوره توحید در همین موضوع است؛^۱ از همین‌رو توجه به اصل توحید در معماری اسلامی بسیار مشهود و ملموس است. دستاوردهای حاصله از پژوهش‌های صورت گرفته نشان‌دهنده آن است که اصل توحید در معماری بناها و به خصوص مسجد مؤثر بوده و از طرفی با تعیین شاخص‌هایی مانند درونگرایی، دایره، تقارن نقطه‌ای، محور عمودی و شکل هندسی کره و ارزیابی آنها می‌توان نتیجه گرفت که فرم در شکل‌دهی و مرکزیت معماری تأثیرگذار است (بمانیان و سیلوایه، ۱۳۹۱: ۲۳).

در جهان‌بینی اسلام، اندیشه مبتنی بر

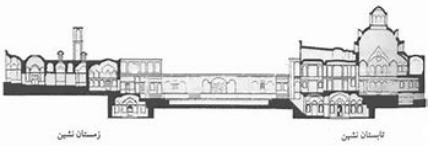

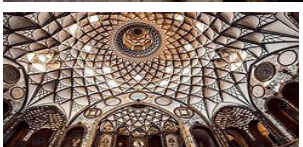
۱. توحید (۱۱۲)، ۱-۴.

رسیدن از کثرت به وحدت است، در معماری مساجد، خانه‌ها، بازارها و مدارس باعث می‌شده که در خانه، بازار و مدرسه نیز همان حس و حال توجه به خداوند و حال و هوای عبادت که در مسجد وجود دارد، بوجود آید و انسان را همواره به سوی مبدأ هستی و خلقت متوجه سازد، و به دنبال آن، سبک زندگی آنها نیز با احساس حضور در محضر الهی رنگ و بوی معنوی و توحیدی پیدا کند. در معماری اسلامی با کاربرد اعداد فرد در تعداد رواق‌ها (گشایش فضایی) و برجسته کردن فضای مرکزی به این امر پرداخته شده است؛ به طوری که مرکز فضا همیشه از عناصر مادی (ستون، جرز دیوار و غیره) خالی بوده و محلی برای حضور انسان است (شاکری و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۶).

۱۳۹۰: ۲۱۴)؛ اما در معماری غربی، با توجه به بنیادهای جهان‌بینی سکولار، فضاهای مکعبی، مربعی، مستطیلی و خطوط موازی که به هم نمی‌رسند، اساس اشکال هندسی را تشکیل داده است.

در مقابل، از ویژگی‌های مهم معماری اسلامی اجزای مشترک آنها است که بر اساس تفکر توحید محور، همواره در خطوط منحنی و دایره‌ای از کثرت به وحدت گرایش دارد؛ از ایوان‌ها و طاق‌ها گرفته تا بهارخواب‌ها، نورگیرها، کاشی‌های رنگین، حوض‌ها و... جملگی باعث می‌شده نوعی آرامش و التیام همراه تعالی روح در ساکنان آن بوجود آید. یعنی شباهت اجزای این نوع معماری مثل مشابیهت طاق‌ها، قوس‌ها، کاشی‌کاری‌ها، نقش‌ونگارها و... که اساس فکری و ایدئولوژیک همه آنها

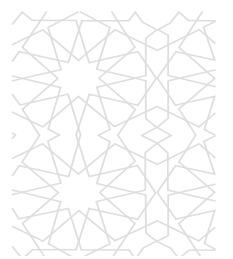
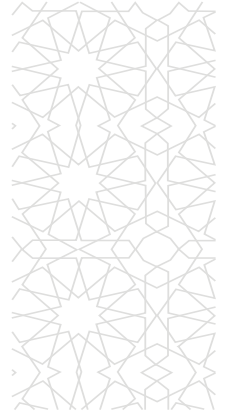
جدول شماره ۲: نمودپذیری ارزش‌های معنوی موجود در منابع اسلامی

ارزش معنوی	راهکار معماری اسلامی	مصادیق
	اصل مرکزیت در فرم و تزئینات	خانه بروجردی‌ها
توحید	اصل وحدت در کثرت در فرم و تزئینات	
	نفی ماده از طریق حرکت از قوی‌ترین درجه به ضعیف‌ترین	

غالباً در مواردی به کار می‌رود که سرچشمه ترس، علم و آگاهی به چیزی است؛ سپس می‌نویسد از همین رو است که در آیه «إِنَّمَا يَخْشَى

مقام خشیت و تواضع

راغب در المفردات «خشیت» را به معنای ترسی دانسته که آمیخته با تعظیم است. وی معتقد است خشیت

اللّه مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ»^۱ این مقام مخصوص عالمان شمرده شده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: واژه خشیت). به طور مسلم وقتی انسان به درک عظمت نامحدود خداوند نائل شد خشیت تمام وجود او را فرا خواهد گرفت. همچنین وقتی علم بر ضمیرهای پاک و صاف فرود آید، در کشتزار دل تواضع و فروتنی میرویانند و افتادگی و کوچکی به بار می‌آورد؛ از همین رو امیرمؤمنان علی(ع) در روایت «التَّوَّاضِعُ تَمَرَةُ الْعِلْمِ» (آمدی، ۱۴۱۰: ۲۸) میوه دانش را تواضع و فروتنی دانسته است.

در مقابل خشیت و تواضع؛ خودنمایی، شهرت‌طلبی و فخرفروشی است که در آموزه‌های دینی بشدت با آنها مخالفت شده است؛ این مطلب در احادیث و منش معصومان(ع) به روشنی قابل درک است. نبی مکرم اسلام(ص) در این باره می‌فرماید: «هر کس برای خودنمایی و شهرت‌طلبی خانه‌ای بسازد، روز قیامت آن خانه را تا هفتمین طبقه زمین به دوش می‌کشد؛ سپس به صورت حلقه‌ای آتشین طوق گردنش می‌شود؛ آن‌گاه او را با آن حال به آتش دوزخ می‌افکنند. راوی گفت: پرسیدیم: ای پیغمبر خدا! چگونه برای خودنمایی و شهرت‌طلبی خانه می‌سازد؟ حضرت(ص) فرمود: خانه‌ای بسازد که بیش از اندازه حاجتش باشد، یا آن را برای فخرفروشی بنا کند» (صدوق، ۱۴۰۶: ۲۸۱).

بر اساس آیه «تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فُسَاداً»^۲ که در انتهای داستان

قارون آمده، هرگونه فخرفروشی و برتری‌جویی، مایه هلاکت در دنیا و شقاوت در آخرت است. با این حال، کم نیستند افرادی که در معماری و ساختمان‌سازی دنبال آن هستند که مورد توجه مردم قرار بگیرند و نمودی ویژه در جامعه داشته باشند؛ البته چنانچه مهندسان و معماران با تلاش بیشتر و عملکرد بهتر، از سایرین پیشی بگیرند، این کار، شایسته و سزاوار است (قرائتی، ۱۳۹۳: ۳۰). بهره‌گیری از تزئینات در معماری اسلامی، اگر صرفاً برای ایجاد جاذبه ظاهری باشد ناپسند است؛ اما اگر با ایجاد فضای معنوی و روحانی، باعث خشوع و خضوع در انسان شود و عظمت و قدرت پروردگار را ترسیم کند، بسیار پسندیده است.

نمود و ظهور این ارزش معنوی در معماری اسلامی، کم‌توجهی به نماهای خارجی، کوتاه نمودن ارتفاع ورودی‌ها، و پایین آوردن سقف بنا بوده است. این امر برخاسته از فرهنگ تواضع و عدم تفاخر و مبتنی بر آموزه‌های اسلامی است.^۳ در معماری ایرانی اسلامی، بیشتر بناها در بافتی متراکم بنا شده و دیوارهای خارجی با نمایی بسیار ساده از کاهگل یا ترکیبی از کاهگل و آجر پوشیده می‌شده است. چنان‌که ورودی بسیاری از خانه‌های اعیانی، بزرگ و متوسط با چنین نمایی طراحی شده‌اند. این مسئله سبب می‌شد تا طرح نمای بسیاری از ورودی‌ها یا سطوح مجاور آن فاقد تصویر باشد (سلطان‌زاده، ۱۳۸۴: ۱۳۶).

۱. فاطر (۳۵)، ۲۸: از میان بندگان خدا، تنها عالمان از او می‌ترسند.

۲. قصص (۲۸)، ۸۳: سرای آخرت را [تنها] برای کسانی قرار می‌دهیم که خواستار برتری‌جویی و فساد در زمین نباشند.

۳. ر.ک: فرقان (۲۵)، ۶۳؛ فاطر (۳۵)، ۲۸؛ حدید (۵۷)، ۲۳.

جدول شماره ۳: نمودپذیری ارزش‌های معنوی موجود در منابع اسلامی

ارزش معنوی	راهکار معماری اسلامی	مصادیق
خشیت و تواضع	اصل سادگی و عدم توجه به نمای خارجی	 <p>خانه امام جمعه اصفهان</p>
	کوتاهی ارتفاع ورودی‌ها و درب ورود ^(۱)	
	همانگی با محیط مجاور	
	افقی‌گرایی در برابر بلند مرتبه‌سازی	

پرهیز از اسراف و تجمل‌گرایی

تجمل‌گرایی و اشرافی‌گری زمینه‌ساز آسیب‌های اجتماعی است و سبک زندگی اسلامی را نابود می‌کند؛ چراکه توسعه فرهنگ اشرافی‌گری و تجمل‌خواهی زمینه‌ساز بی‌عدالتی و فساد اداری و اقتصادی است.

از مصادیق تجمل‌گرایی و اشرافی‌گری را می‌توان ساختمان‌سازی بیش از حد نیاز دانست که بنا به روایت «مَنْ بَنَى بِنَاءً أَكْثَرَ مِمَّا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ، كَانَ عَلَيْهِ وَبِالْأَيَّامِ الْقِيَامَةِ» (بیهقی، ۱۴۲۳، ج ۱۳: ۲۲۱) رسول خدا (ص) آن را وبال انسان در روز قیامت می‌داند. از مشکلات انسان امروزی این است که با تأثیرپذیری از تبلیغاتی که ترویج‌کننده مصرف‌گرایی و مدگرایی است، حس زیبایی‌شناسی در انسان را تضعیف نموده است. بر همین اساس، یکی از مسائلی که برنامه‌ریزان و طراحان مسائل شهری باید پیگیری نمایند، همت گماشتن بر نمایش زیبایی‌های حقیقی و الهی و در مقابل حذف نابودی زینت‌های شیطانی و پلید در شهر از جمله کالبد شهری می‌باشد (نقی‌زاده، ۱۳۸۵:

۴۳۴). نمودپذیری این اصل در معماری ایرانی و اسلامی به شیوه‌های مختلفی حاصل شده است که از جمله آنها می‌توان به مواردی چون پرهیز از بکارگیری تزئینات اضافه در بنا، استفاده از تزئینات کاربردی، ایجاد فضاهای چندعملکردی و انعطاف‌پذیر نمودن فضاها، کارا بودن عناصر ساخت، جلوگیری از اتلاف فضا، منابع، مصالح و انرژی اشاره نمود. اعتدال و خودبسندگی و همچنین پرهیز از انجام کارهای بیهوده، یک اصل اعتقادی برگرفته از مفهوم قناعت است که در تفکر معمار مسلمان همواره نقش داشته است. این موضوع در استفاده از عنصر تزئینات در بنا، وی را ملزم به یک نگاه کارکردی در کنار نگاه زیبایی‌شناسانه می‌نمود؛ برای مثال، استفاده از کاشی‌های معرق و لعابدار علاوه بر زیبایی سطوح، به جهت عایق نمودن و بعضاً استحکام برخی جداره‌ها نیز مورد استفاده قرار می‌گرفت. همچنین کاربردی‌ها و مقرنس‌کاری‌های زیر پوشش آسمانه، علاوه بر تزئین فضای داخلی، ابزاری برای عایق نمودن سقف نیز به شمار می‌رفته است. (ر.ک: پیرنیا، ۱۳۸۲).

جدول شماره ۴: نمودپذیری ارزش‌های معنوی موجود در منابع اسلامی		
ارزش معنوی	راهکار معماری اسلامی	مصدق
پرهیز از اسراف و تجمل‌گرایی	راهکار معماری اسلامی ساخت فضاها به صورت چندعملکردی، انعطاف‌پذیر نمودن فضاها	خانه عامری‌ها یزد
	اعتدال و میانه‌روی در فضا، منابع، مصالح و انرژی تعادل، هماهنگی و اندازه استفاده از تزئینات کاربردی و پرهیز از تزئینات اضافه	

و هندسه در سه قالب فرم، عملکرد و معنا در فضاها به نمایش در آمده است و میتوان گفت معماری به عنوان مؤثرترین عامل در ترغیب ناخودآگاه مخاطب به سه وجهه عقلی^۴ یاد شده ایفای نقش می‌کند (پیربابایی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۷). با ایجاد فضاهای واسطه، پیش فضاها و سلسله مراتب و همچنین هندسه فرم در هر سه بعد (کف، سقف و بدنه) آمادگی تفکر در فرد ایجاد شده و در سلسله مراتبی از سطوح مختلف عملکردی (از ساده تا پیچیده) و نیز معناپردازی در قالب نظم و هندسه (مانند مربع نماد زمین و دایره نماد آسمان) و غیره، تفکر و تأمل انسان در فضا بیشتر شده و انسان را با خود همراه می‌کند، به طوری که برخلاف معماری مدرن که انسان در آن رها شده و به سیالیت فضا اهمیت می‌دهد، فضای معماری اسلامی مرزبندی شده (اصل قلمرو) و دعوت‌کننده به درون فضا است (شاکری و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۵).

تأمل و تفکر

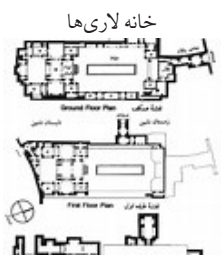
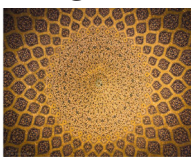
بزرگ‌ترین نعمتی که خداوند به انسان داده و او را متمایز از سایر مخلوقات کرده، قدرت تفکر و اندیشه است. بنا به فرمایش رسول خدا (ص)، یک ساعت تفکر بهتر از یک سال عبادت است و تنها کسانی به این مقام می‌رسند که خداوند آنان را به نور معرفت و توحید و یزگی داده باشد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۸: ۳۲۶). در قرآن کریم نیز بیشترین توصیه، به تعقل و علم‌اندوزی است. آیاتی همچون «إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ»^۱ و «كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ»^۲ در شمار همین آیات هستند. در بسیاری از این آیات، سخن از نشانه‌ها و آیات الهی به میان آمده و در برخی نیز بدون تصریح به لفظ «آیات»، به تعقل توصیه شده است. حال اگر فضایی بتواند تفکر و تأمل در افراد را برانگیخته و آنها را به تعقل وادارد، اولین سطح تذکر^۳ ایجاد شده است. نمود و ظهور این موضوع در معماری اسلامی از طریق نظم

۴. آیات قرآن و مفسران آن، یکی از صور تعقل را در سه حوزه تفکر انفرادی و خلوت، مباحثه دوتفره و نهایتاً موعظه یا تعقل جمعی بیان می‌کنند.

۱. رعد (۱۳)، ۴؛ نحل (۱۶)، ۱۲؛ روم (۳۰)، ۲۴؛ بی‌گمان در این امر برای مردمی که تعقل می‌کنند نشانه‌های روشنی است.
۲. بقره (۲)، ۲۴۲: «این‌گونه خداوند آیات خود را برای شما بیان می‌کند؛ امید که ببندیشید».

۳. به طور کلی از تفاسیر چنین برداشت می‌شود که «ذکر» سه مرحله دارد: یکی، ذکر لفظی و توجه ظاهری که بر زبان جاری می‌شود که نازل‌ترین نوع ذکر و توجه است. دوم، ذکر قلبی و خفی که انسان درون خود به خدا و صفات او توجه می‌کند و سوم، ذکر حقیقی و شهودی است که مراد از آن فراموش کردن خود و غرق شدن در ذات خدا و صفات جمال و جلال او است.

جدول شماره ۵: نمود پذیری ارزش‌های معنوی موجود در منابع اسلامی

مصادق	راهکار معماری اسلامی	ارزش معنوی
<p>خانه مشروطه تبریز</p> 	<p>شناسایی فضا (ایجاد تفکر از طریق نظم و هندسه و همچنین تقارن)</p>	
<p>خانه لاری‌ها</p> 	<p>ایجاد سلسله مراتب و پیش‌فضا در ورودی</p>	
<p>سقف مسجد شیخ لطف‌الله</p> 	<p>معناپردازی و نماد پردازی از تزیینات</p>	<p>غور و تفکر اندیشه‌ورزی</p>
<p>خانه داوید اصفهان</p> 	<p>ترکیبی از حرکت و در سکون در فضا</p>	
<p>خانه حاج آقا محسن اراکی</p> 	<p>فضای خلوت</p>	

رعایت حُجب و حیا

حیا، یکی از مهم‌ترین صفات پسندیده نفسانی است که تأثیر بسیار زیادی بر عرصه‌های مختلف زندگی بشر دارد، و از آن‌جا که در بُعد اخلاقی، نقش بارز آن بازدارندگی از اعمال و قیوح است، در آموزه‌های اسلامی دارای اهمیت فراوان و نقش محوری است و در شرع مقدس بر آن تأکید فراوان شده است. در ابواب مختلف فقهی از جمله طهارت، زکات،

حج و جهاد، درباره حیا سخن گفته شده است.

حیا عبارت است از حالت و خویی نفسانی در انسان که مانع از ارتکاب اعمال زشت می‌شود (ابن منظور، ۱۴۱۴: واژه حیا). با بررسی اصول حاکم بر معماری اسلامی به وضوح می‌توان اصل حیا‌مداری، حجاب و توجه به حریم و محرمیت را مشاهده کرد. تجلی صفت حیا در معماری، اصل حریم

معماری ایرانی در خلق فضا بوده است. یک جامعه با حیا، شهر و معماری حیامند نیز دارد و این ارتباط دوسویه بر همدیگر اثرگذار هستند؛ برای مثال، معماری خانه‌های یزد و کاشان به منزله یک انسان خود را در حجابی پیچانده است که این خود منجر به رفتار حیا در کاربران نیز می‌شود. در معماری سرزمین‌های غربی که دارای نماهای سراسر شیشه هستند، این معماری بی‌حجاب، بی‌حیایی را عادی و ساکنان را نیز بی‌حیا می‌سازد. به نظر می‌رسد در فرهنگ ایرانی اسلامی تجلی صفت حیا در چهار ساحت بنا (کالبد)، بنا (سازنده)، مصرف‌کننده و قوانین سریان داشته و عناصر شهری چون محله‌ها، معابر، اماکن عمومی، و نیز عناصر معماری با توجه به این اصل اخلاقی شکل گرفته است.

و محرمیت است؛ زیرا حجاب و حیا هر دو در معنای ممانعت و بازدارندگی، مشترک هستند؛ ولی حریم و حجاب در خانه، مانع و بازدارنده ظاهری است و حیا مندی در روح، مانع و بازدارنده باطن است. حجاب در معماری، بازتاب بیرونی حیا است؛ از این رو کسی که حیا مدار باشد، نه تنها رفتار و گفتار او، بلکه هنر و معماری منزل و شهر او نیز حیامند است (آقاشریفیان اصفهانی، ۱۳۹۷: ۱۹). ساختمان‌های اسلامی باید دارای حجاب باشند. پیشینیان برای ایجاد حجاب، ساختمان‌هایی که مصرف شخصی داشته‌اند را درونگرا می‌ساختند و ساختمان‌های با مصرف عمومی مانند کوشک‌ها را برونگرا بنا می‌کردند. مسئله حریم و حجاب (دیداری، صوتی و رفتاری) و صیانت از محرمیت یکی از اصول مهم

جدول شماره ۶: نمود پذیرش ارزش‌های معنوی موجود در منابع اسلامی

مصادق	راهکار معماری اسلامی	ارزش معنوی
<p>خانه بروجردی‌ها</p> <p>خانه عامری‌ها</p> <p>وجود دو نوع وسیله آگاه‌کننده: کوبه و حلقه روی درهای ورودی برای مردان و زنان؛ همچنین وجود ورودی‌های جداگانه برای بخش بیرونی و اندرونی در برخی از خانه‌ها</p>	<p>اصل طراحی فضاهای بیرونی و اندرونی اصل محرمیت اصل عدم اشرافیت اصل سلسله مراتب در ارتباط بین فضای درونی با فضاهای بیرونی یک بنا یا مجموع اصل درون‌گرایی طراحی فضای ورودی به صورت پیچ در پیچ و غیرمستقیم طولانی کردن مسیر حرکت در داخل فضای ورودی</p>	<p>حجاب و حیا</p>

فضایل اخلاقی موجود در منابع اسلامی اجتناب از تمایلات و هواهای نفسانی

از جلوه های منحصر به فرد فرهنگ اسلامی، ارتباط ظاهر و باطن، صناعت و فضیلت است. از منظر پیشینیان اهل هر حرفه به مقام استادی در آن حرفه نمی‌رسند جز این‌که در ساحت معنوی نیز مراحل را طی نموده باشند. پژوهشگران با استفاده از تئوری ادراک به این نتیجه رسیده‌اند که طراحی براساس نظریه‌های روان‌شناسی محیطی، میان محیط، تجربه و رفتار انسان پیوندهای مشترک ایجاد می‌شود و این پیوندها به صورت تعاملات، تقابلات، کنش‌ها و تجارب انسان با ابعاد اجتماعی، زیباشناختی، احساسی و فیزیکی محیط بروز می‌یابند. در واقع معماری از طریق تأثیرگذاری در ارزش احساسی و اجتماعی، در تمایلات رفتاری مخاطبان مؤثر است (میرتقیان و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۳۳). از آنجا که معماری به مثابه محیط انسان ساخت، بر کیفیت زندگی انسان تأثیر بسزایی دارد، این تأثیر در پیوند با ارزش‌های معنوی اخلاق و گسترش آن به واسطه محیط، در فعل رفتاری فرد دیده خواهد شد. برای ساختن الگویی اخلاق‌ساز در معماری می‌توان از مفاهیم اخلاقی و ساختار هندسه و ترتیب مراحل رفتار اخلاقی بهره گرفت. برای تأثیرگذاری بر نفس با داشتن نظام‌های رفتاری که در سه بعد تأثیر می‌پذیرد، می‌توان بر منشأ رفتار انسان اثر گذاشت و زمینه‌گرایی بر اخلاقیات را فراهم آورد. الگوی سازماندهی فضایی-هندسی با ترتیب اثرگذاری فرایند رفتار اخلاقی با ویژگی‌های هندسه ساحت‌ها

می‌تواند زمینه‌های اخلاقی درون کاربران فضا ایجاد کند. این الگوی روند شکل‌گیری فضاهای معماری به گونه‌ای است که زمینه‌های گرایش به اخلاقیات را در فرد ایجاد می‌کند. کاربران این فضا با تأثیری که سازماندهی اخلاق‌محور بر نفس انسان با ترتیبی اخلاق‌ساز می‌گذارد روند تگون رفتار اخلاقی اسلامی را به واسطه فضا طی می‌کند (دانایی نیا و توتونچی، ۱۳۹۶: ۸).

کاربران این نگاه معماری را در کالبد آن نمی‌بینند؛ بلکه آن را نمودی از معانی پررمز و راز می‌دانند. در این جاشیء تا اثر هنری، ابزاری برای رساندن پیام‌های معنوی و معنایی است.

حفظ و تجلی شعائر الهی

«شعائر» جمع «شعیره» یا «شعاره»، و در لغت به معنای علامت و نشانه است (فیومی، ۱۴۱۴: واژه شعائر، دهخدا، ۱۳۷۷ واژه شعائر)؛ از این‌رو «شعائر الهی» به معنای علائم و نشانه‌های پروردگار است. بدون شک نخستین مسؤولیت و نقش معمار مسلمان در مورد شعائر، شناخت، آگاهی و تبیین آنها از طریق معماری است. روح و ذهن معمار مسلمان در وهله اول از گرایش‌های مبتنی بر آیات قرآن و سپس از امثال، اشعار، تخیلات، نقش‌ها و اشکال بصری که عمیق‌ترین وجه ارزش‌ها و آداب اسلامی را منعکس می‌سازند، ترکیب یافته است، مقام معظم رهبری در این باره می‌فرماید: اصلاً بنای شعائر بر تظاهر و نشان دادن و مطرح کردن و جلو چشم نگاه داشتن است و نشانه‌های اسلامی باید واضح و آشکار باشد.^۱

با توجه به وسعت اهمیت و اثرات فرهنگی و اخلاقی شعائر و سوء استفاده گسترده دشمن از این وسیله شایسته و ضرورت مقاومت در برابر این هجمه خطرناک، معماران مسلمان باید بیش از گذشته به دنبال مبارزه و ایجاد نمادهای گیرا و نو برای تمام ابعاد زندگی اسلامی باشند. احیا و حفظ میراث گذشته، تناسب با فرهنگ بومی و ملی، توجه به زیبایی و هنر، استحکام، تناسب با فطرت انسانی، جلوگیری از تحریف، تحقیر و تضعیف دین، سادگی و پرهیز از اسراف و تمایز با نمادهای دشمنان، اقداماتی هستند که در معماری می‌توان به عنوان حفظ شعائر اسلامی انجام داد.

پرهیز از ترویج کفر

مسلمانان در آموزه‌های اسلامی از تشبه به کفار منع شده‌اند؛ برای نمونه، در روایتی امام صادق (ع) با عبارت «فَتَكُونُوا أَعْدَائِي كَمَا هُمْ أَعْدَائِي» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۴: ۳۸۵) تأثیر مخرب تشبه به کفار را دشمن شدن با امام (ع) بیان می‌دارد. دو کارکرد مهم نماد در عرصه معماری و زیستگاه اجتماعی او بیان معنا و ایجاد حس هویت می‌باشد. کنش و بازنمایی رابطه متقابلی با یکدیگر دارند و معانی مشترک در ذهن افراد، باعث کنش مشترک می‌شود؛ از این رو، برای دستیابی به ترویج فرهنگ اسلامی و دریافت معانی مشترک از طریق فرایند بازنمایی و انتقال به ذهن مخاطبان می‌توان از طریق طرحواره‌ها که در شکل نماد تجسم می‌یابند، بهره گرفت. در این میان، شناخت برخی از نمادها که معرف فرقه‌ها و گروه‌های منحرف است و

قصد دارند از این شیوه تأثیرگذار، اندیشه و فرهنگ خود را معرفی کنند، مانند گروه‌های شیطان‌پرستی و فراماسونری برای معماران به عنوان مجریان و متصدیان فرهنگی، امری ضروری است تا با روشنگری و آگاه‌سازی عمومی، از ترویج آنها جلوگیری شود و ناآگاهانه مروج تفکرات انحرافی در جامعه نشوند؛ برای نمونه، طراحی و ساخت مسجد و تزئینات آن، اگر سبب ترویج فرهنگ بیگانه باشد، حرام است (استناد به احکام استفتات دفتر مقام رهبری: ۲۰-۲۱).

از این رو بر معماران مسلمان لازم است در طراحی و ساخت بناها و شهرها، امانتدار فرهنگ و نمادهای اسلامی بوده و از انتشار فرهنگ و نمادهای غربی پرهیز نمایند؛ زیرا بر پایه حدیث «وَلَا تَسْكُنُوا مَسَاكِنَ أَعْدَائِي فَتَكُونُوا أَعْدَائِي كَمَا كَانَ أَوْلِيَاكَ أَعْدَائِي» (نوری، ۱۳۶۸، ج ۳: ۴۶۷) پیروی از سبک‌ها، نمادها و روش‌های غربی در شهرسازی، معماری، دکوراسیون و طراحی داخلی، افزون بر ترویج فرهنگ غرب، موجبات قرارگیری در زمره دشمنان خدای متعال و رسول اکرم (ص) می‌گردد. ابعاد وجودی انسان عبارتند از: بینش (شناخت)، گرایش (عاطفه) و کنش (رفتار). پیروی از کفار رفته‌رفته لایه بینشی را عوض کرده و به کفر نزدیک می‌کند. همین لایه بینشی لایه گرایشی را تغییر داده، و لایه گرایشی نیز باعث تغییر رفتارها می‌شود (جلالی، ۱۳۸۰: ۴۵)؛ برای مثال، زمانی که ساختار شهر به گونه‌ای باشد که به مراکز تجاری منتهی شود و کلپ‌های شبانه مرکزیت یابد، ناخودآگاه افراد به سمت خرید،

علوم نقش بسزایی داشته است. نسبت معماری به اسلامی بودن، فقط در نما و ظاهر نیست؛ بلکه استفاده از مفاهیم و مبانی نظری اسلامی در تمام سطوح بنا از جمله در کاربری است که باید به آن توجه کرد؛ برای نمونه، مسجد ضرار، بنایی بود که منافقان آن را در مدینه با هدف تفرقه بین مؤمنان، ترویج کفر و پایگاهی برای منافقان ساختند؛ اما سازندگان آن ادعا می‌کردند که آن را برای بیماران و گرفتارانی ساخته‌اند که امکان حضور در مسجد قبا را ندارند.^۲

پس از ساخت مسجد، بانیان آن نزد پیامبر اکرم (ص) رفتند و از آن حضرت خواستند برای افتتاح این مسجد در آن نماز بخواند تا از برکت دعای پیامبر (ص) برخوردار شوند؛ اما پیامبر (ص) که عازم غزوه تبوک بود، درخواست آنان را به پس از بازگشت از سفر موکول کرد (ابن‌هشام، ۱۳۶۹، ج ۴: ۱۷۳). پس از بازگشت، پیامبر (ص) به برخی از اصحاب امر فرمود تا این مسجد را ویران کنند و آنان نیز این بنا را با خاک یکسان کردند. مکان آن نیز، به دستور پیامبر (ص)، محل ریختن زباله و مردار شد (حلبی شافعی، ۱۴۲۷، ج ۳: ۲۰۳).

این موضوع اختصاص به بنای مسجد ندارد و می‌توان آن را به سایر عرصه‌های طراحی و ساخت بنا گسترش داد؛ بنابراین، یکی دیگر از ارزش‌های معنوی مستخرج در منابع اسلامی که معماران مسلمان در طراحی‌های خود می‌بایست لحاظ کنند، توجه به کاربری‌ها است.

مصرف‌گرایی، تجمل‌گرایی و فساد سوق داده می‌شوند؛ اما اگر مساجد و مراکز فرهنگی اسلامی - ایرانی در شهرسازی مرکزیت و محوریت داشته باشند، مردم به سوی آنها متمایل شده و به صورت مستقیم رفتار و سبک زندگی آنان نیز تغییر می‌کند. نصر در این‌باره بیان می‌کند که «یک مکان مقدس، قطبی است که فضای اطراف را گرد خود متمرکز می‌سازد (نصر، ۱۳۷۳: ۱۲۷).

همین‌طور طراحی فضاهای معماری داخلی نیز می‌تواند مروج رفتارهایی چون جلب توجه، حسرت، چشم‌وهم‌چشمی، حسادت و مانند آن شود (معرفت، ۱۴۰۰: ۷۲-۷۳). روشن است چنین رفتارهایی، مخالف با ارزش‌های معنوی که به عنوان مثال می‌توان به تغییر فضای مطبخ به آشپزخانه‌های اپن امروزی اشاره کرد.

توجه به انگیزه و باطن

بر اساس آیه «لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَی التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ یَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِیْهِ»^۱ روح معنویت و تقوا شرط اساسی در معماری اسلامی است و از ساخت بنایی که پایگاه شیطان است باید جلوگیری کرد؛ بنابراین، مهم‌تر از نحوه طراحی و ساخت بنا، انگیزه و هدف از ساخت آن است؛ چراکه حتی یک ساختمان مقدس مانند مسجد، اگر هدف و انگیزه ساخت آن انگیزه‌ای شیطانی باشد، مطرود و بی‌ارزش است. در جهان‌بینی اسلام، توجه به مفاهیم و باطن پدیده‌های عالم در شکل‌گیری و پیشبرد

۱. توبه (۹)، ۱۰۸: آن مسجدی که از روز نخست بر پایه تقوا بنا شده، شایسته‌تر است که در آن [به عبادت] بایستی.

۲. توبه (۹)، ۱۰۷-۱۰۸.

جدول شماره ۷: نمودپذیری فضایل اخلاقی موجود در منابع اسلامی			
مصدق	راهکار معماری اسلامی	فضایل اخلاقی	
 <p>خانه علمی یزد</p>	<p>عدم برجسته‌سازی و نمایش عنصر نمادین در معماری پرهیز از جلب توجه و خودنمایی</p>	اجتناب از تمایلات و هواهای نفسانی	ارزش معنوی
	<p>پرهیز از پیچیدگی بی‌مورد و جلب توجه ساختار هندسه</p>		
<p>خانه عباسیان یزد</p> 	<p>فراهم نمودن بستر سیر انسان از ظاهر به باطن، از کثرت به وحدت، از صورت به معنا، از عالم ماده به عالم روح؛ احیا و حفظ میراث گذشته</p>	حفظ و تجلی شعائر الهی	
	<p>بستر لایه‌های معانی پر رمز و راز هندسه ظرف وجودی معانی قرار می‌گیرد تا مفاهیم متجلی شوند. مرکزیت و محوریت مساجد در ساخت شهر پویایی و کارآمدی با توجه به نیازهای زمان توجه به حکمت ظاهری و باطنی سلسله مراتب توجه به جزئیات هدایت و جهت‌یابی (آگاهی از غروب خورشید از طریق سایه‌اندازی) حرکت به سمت تعالی</p>	پرهیز از ترویج کفر	
<p>خانه منوچهری کاشان</p> 		توجه به انگیزه و باطن	

نتیجه‌گیری

بر اساس مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش، در معماری اسلامی، فضاهای درونی و بیرونی، ایوان‌ها، سقف‌ها، دیوارها، نورگیرها و... به نوعی بروزدهنده ظرفیت‌های معنوی اسلامی هستند که بتوانند انسان را در زندگی روزمره و حتی درونی‌ترین خلوت‌هایش به سوی خداوند متعال رهنمون سازد و لحظه‌ای باعث نشود که او از یاد خداوند سبحان غافل شود. در این نوع معماری، هر عنصری تداعی‌کننده و روشنی‌بخش اندیشه و سوق‌دهنده انسان‌ها به سوی معنویت است. در واقع، معماری اسلامی برگرفته از ظرفیت‌ها و ارزش‌های متنوع معنوی می‌تواند در فراهم نمودن زمینه و الگوی مناسب جهت ترویج و نشر فرهنگ اسلامی کمک شایانی نماید. سادگی و بی‌طرفی، پرهیز از پیچیدگی بی‌جا و جلب توجه، احیا و حفظ میراث گذشته، تناسب با فرهنگ ملی، بومی و مذهبی، توجه به امور باطنی در عین زیبایی و هنر، تعادل در فرم و تناسب با فطرت انسانی، در عین تنوع و پویایی، جلوگیری از تحریف، تحقیر و تضعیف دین به واسطه معماری، توجه و عدم پیروی از سبک، نماد و روش‌های غربی در شهرسازی، معماری، دکوراسیون و طراحی داخلی، از نتایج این پژوهش است. معمار مسلمان با تکیه بر تجارب، تفکرات، خلاقیت و روحیه زیباشناسانه از یک سو، و تجلی معنویت و مفاهیم مقدس از دیگر سو، با خلق اثری بدیع و سرشار از مفاهیم و مضامین معنوی، در ساحت و ساختاری مادی می‌تواند توفیق این را یابد که قدری انسان سرگشته امروزین را از طریق معماری و شهرسازی به سر منزل مقصود رهنمون سازد؛ از این رو با توجه به غنای آموزه‌های دینی و معنوی برگرفته از منابع اسلامی، پیشنهاد می‌شود دست‌اندرکاران

عرصه معماری و شهرسازی کشورمان در بازشناخت ظرفیت‌ها و ارزش‌های معنوی بیشتر و سیاست‌گذاری در این راستا برای رسیدن به طراحی مطلوب اماکن مختلف، تلاش بیشتر و جدی‌تری نمایند.

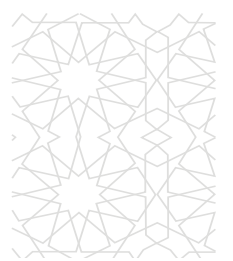
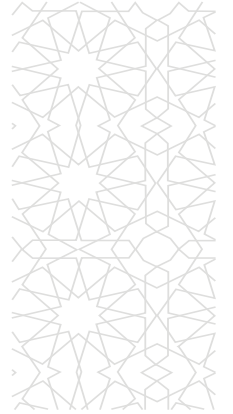
پی‌نوشت

۱. شاردن که در دوره صفویه چند سال در ایران اقامت داشت درباره این موضوع چنین گفته است: «درب خانه کوچک است؛ به طوری که نمی‌توان حدس زد که در پس آن، خانه‌ای بدین بزرگی و زیبایی باشد» (شاردن، ۱۳۷۵: ۱۸۱۴).

۲. به طور کلی از تفاسیر چنین برداشت می‌شود که «ذکر» سه مرحله دارد: یکی، ذکر لفظی و توجه ظاهری که بر زبان جاری می‌شود که نازل‌ترین نوع ذکر و توجه است. دوم، ذکر قلبی و خفی که انسان درون خود به خدا و صفات او توجه می‌کند و سوم، ذکر حقیقی و شهودی است که مراد از آن فراموش کردن خود و غرق شدن در ذات خدا و صفات جمال و جلال او است.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۰) ترجمه ناصر مکارم شیرازی، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- (۱۳۸۱) ترجمه علی مشکینی، قم، الهادی.
- آقاشریفیان اصفهانی، مهرداد (۱۳۹۷) مطالعه تطبیقی اصل حیا در آموزه‌های اسلامی و معماری سنتی. پژوهش‌نامه اخلاق، ۱۱(۴۰)، صص ۲۶-۷.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰) غرر الحکم و درر الکلم، قم، دارالکتاب الإسلامی.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴) لسان العرب، بیروت، دار صادر.

ابن هشام، عبدالملک (۱۳۶۹) سیره النبویه، شیراز، ادیب مصطفوی.

الحر العاملی، محمد بن الحسن (۱۴۰۹) وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل البیت (ع).

ایمان طلب، حامد و سمیه گرامی (۱۳۹۱) نسبت معنا و شکل، تطابق اندیشه معماری مسجد و فرم شناسی نماز، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ش ۱۶، صص ۷۷-۸۸.

بلخاری، حسن (۱۳۹۰) جسم اسلامی شهر/ شهر و شهرسازی اسلامی، سوره اندیشه، ش ۵۰.

بمانیان، محمدرضا (۱۳۸۶) بررسی نقش خدامحوری در معماری مسلمانان، نشریه بین المللی مهندسی صنایع و مدیریت تولید (فارسی)، نشریه بین المللی علوم مهندسی، ۱۸(۵)، ویژه نامه معماری و شهرسازی، صص ۳۷-۴۴.

بمانیان، محمدرضا و سونیا سیلواپه (۱۳۹۱) بررسی نقش گنبد در شکل دهی به مرکزیت معماری مسجد، معماری و شهرسازی آرمان شهر، ۹(۹)، صص ۱۹-۳۰.

بهرامی پناه، امیر و آنوشا کیا (۱۳۹۹) خوانش قرآنی از ایده نور معنوی و تأثیر آن بر معماری اسلامی و ایرانی عصر صفوی، نقش جهان، ۱۰(۴)، صص ۲۸۷-۲۹۳.

بیهقی، احمد بن الحسین (۱۴۲۳) شُعَبُ الْإِيمَان، تحقیق الندوی، مختار احمد، ریاض، مکتبه الرشد.

پایگاه اطلاع رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه ای (مدظله العالی) (khamenei.ir)

پیربابایی، محمدتقی و دیگران (۱۳۹۶) «بررسی تطبیقی جایگاه انسان در معماری با رویکرد

معرفتی از منظر تعقل در مساجد تاریخی و معاصر شهر تبریز»، دوماهنامه پژوهش در هنر و علوم انسانی، ش ۴.

جلالی، حسین (۱۳۸۰) «درآمدی بر بحث بینش، گرایش، کنش و آثار متقابل آنها»، فصلنامه معرفت، سال دهم، ش ۵۰.

حلبی شافعی، علی بن برهان الدین (۱۴۲۷) سیره حلبیه، بیروت، دار الکتب العلمیه.

خانباشی، محمد حسین و سیدحسین ابطحی (۱۳۸۸) تحلیلی پیرامون نقش معنویت گرای در مدیریت دولتی، مدیریت در دانشگاه اسلامی، زمستان، س ۱۳، ش ۴، صص ۱۳۹-۱۵۶.

دانایی نیا، احمد و مهرناز توتونچی (۱۳۹۶) پیوند معماری و تگون رفتار اخلاقی اسلامی، فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۳(۲)، صص ۱-۱۶.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷) لغتنامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲) مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دار الشامیه.

سلطانزاده، حسین (۱۳۸۴) فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی.

شاردن، ژان (۱۳۷۵) سفرنامه شاردن، ترجمه: یغمایی، اقبال، تهران، توس.

شاکری، موسی و محمدرضا بمانیان و مجتبی انصاری (۱۳۹۷) تجلی ذکر در فضای معماری اسلامی - ایرانی از طریق بشارت و انذار؛ نمونه موردی: مساجد معماری اسلامی ایران، نقش جهان، ۸(۲)، صص ۷۱-۷۹.

شهیدی، شهریار و سعید فرج نیا (۱۳۹۱) ساخت و اعتباریابی پرسش نامه سنجش نگرش معنوی، روانشناسی و دین، س ۵، ش ۳، صص ۹۷-۱۱۵.

مزیدی، مهدی و محمود حیدری (۱۳۹۳) «ارتباط بین میزان هوش معنوی و سبک مکانیزم‌های دفاعی»، نشریه تحقیقات روانشناختی، دوره ۶، ش ۲۳، صص ۴۶-۵۸.

مطهری، مرتضی (۱۳۹۵) مجموعه آثار، تهران، صدرا.

معرفت، محمد (۱۴۰۰) مقررات شرعی ساختمان و مهندسان، قم، خادم الرضا (ع).

معین، محمد (۱۳۶۳) فرهنگ فارسی معین، تهران، امیرکبیر.

مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۵۳) تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الاسلامی.

مهدوی‌نژاد، محمدجواد (۱۳۸۳) حکمت معماری اسلامی، جستجو در ژرف ساخت‌های معنوی معماری اسلامی ایران، هنرهای زیبا، ش ۱۹، صص ۵۷-۶۶.

مهدی‌نژاد، جمال‌الدین و حمیدرضا عظمتی و علی صادقی حبیب‌آباد (۱۳۹۸) تبیین راهبردی مؤلفه‌های حس معنوی در معماری مساجد ایران، مطالعات ملی، دوره ۲۰، ۲(۷۸)، صص ۷۷-۹۴.

مهوش، محمد و مصطفی ارغیبانی (۱۳۹۹) «معماری اسلامی از منظر علم دین»، اندیشه معماری، ش ۷.

میرتقیان رودسری، سیدمحمد و مهشید ناسوتی (۱۴۰۰) نقش معماری خانه‌های روستایی در تمایلات رفتاری بازدیدکنندگان موزه میراث روستایی گیلان، گردشگری و توسعه، ۱۰(۳)، صص ۱۳۱-۱۴۵.

ناری قمی، مسعود (۱۳۹۶) نظریه معماری اسلامی یا نظریه اسلامی معماری: نقدی بر اصالت اسلامی رویکردهای نظری و عملی در دوران معاصر، فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۳(۲)، صص ۱۷-۳۱.

طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۰) المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۰۶) ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، قم، دار الشریف الرضی.

طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۶۲) مجمع البحرین، تهران، احمد حسینی.

طوسی، محمدبن حسن (۱۳۸۵) الأمالی، قم، البعثه.

طوفان، سحر (۱۳۹۰) بررسی رابطه مفهوم حریم زنانه با آفرینش فضای ورودی در معماری ایران. زن و مطالعات خانواده، ۴(۱۴)، صص ۱۱۹-۱۴۲.

قرائتی، محسن (۱۳۹۳) سیمای مسکن و شهر اسلامی، قم، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

قیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴) المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، قم، دار الهجره.

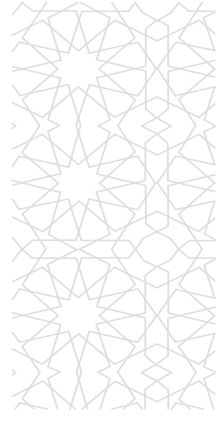
کاشفی، محمد رضا (۱۳۸۹) تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، قم، جامعه المصطفی العالمیه.

کاظمی، سیدمحمد و حسین کلانتری خلیل‌آباد (۱۳۹۰) ابزارهای پیام‌رسانی معنوی در معماری مسجد با تأکید بر نقش ایدئولوژی اسلامی. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۲(۶)، صص ۴۱-۴۶.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷) الکافی، تحقیق علی‌اکبر غفاری، تهران، دار الکتب الإسلامیه.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳) بحارالأنوار الجامعه لدرر ائمه الأطهار (ع)، بیروت، دار إحياء التراث العربی.

مجیدی، مهسا و منصور صابری مقدم و فرح حبیب (۱۳۹۹) ارزش‌ها و گرایش‌های فلسفه اسلامی بر معماری مسکونی صفوی (مطالعه موردی: خانه‌های جلفای نو صفوی)، مطالعات هنر اسلامی، ۱۶(۳۷).

فصلنامه علمی تهران‌شناسی

فصلنامه علمی «مطالعات شهر ایرانی - اسلامی» • شماره پنجاه و سوم • پاییز ۱۴۰۲

نراقی، احمد (۱۳۶۶) عوائد الأيام، قم، مکتبه بصیرتی.

نصر، سید حسین (۱۳۸۵) در جستجوی امر قدسی، ترجمه: سید مصطفی شهرآیینی، تهران، نشرنی.

نقی‌زاده، محمد (۱۳۸۵) معماری و شهرسازی اسلامی (مبانی نظری)، اصفهان، راهیان.

نوری، حسین (۱۳۶۸) مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، موسسه آل‌البیت (ع) لإحياء التراث.